

πάντα δυνατές, στὴν κατάσταση δπου βρίσκονται οἱ τωρινὲς γνώσεις μας, οὔτε εἴναι πάντα βέβαιες. Ἡ ἐφαρμογή τους δυμως στὴν πρακτικὴν οἰκονομικὴν καὶ στὴν πολιτικὴν ζωὴν ἔχει πιὰ ἐπικρατήσει¹.

Συμπερασματικά, τὸ τυχαῖο γεγονός — ἡ ὅπως συνθήζουν νὰ τὸ λένε — ἡ τύχη δὲν εἴναι γεγονός χωρὶς αἰτία, ἀφοῦ τίποτε δὲ γίνεται χωρὶς αἰτία. Στὸ ντετερινισμὸν τῶν φαινομένων, ἡ τύχη φαίνεται πρῶτα νὰ μπορεῖ νὰ ὄριστεῖ : ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἦταν ἥθελημένο ~~ποὺ δὲν εἶχε προβλεφτεῖ~~ ποὺ δὲν εἶχε προβλεφτεῖ. Δὲν πρέπει νὰ ποῦμε ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ προβλεφτεῖ, ἀν δὲ συμπληρώσουμε : τώρα, ἀπὸ μᾶς. Ἐπειδὴ πρέπει ν' ἀντιμετωπίσουμε τὴν τωρινὴ κατάσταση τοῦ κόσμου, σὰν ἀποτέλεσμα τῶν προηγούμενων καὶ σὰν αἰτία αὐτοῦ ποὺ θ' ἀκολουθήσει, δίνουμε τ' ὅνομα τῆς τύχης στὴν ἄγνοια τῶν αἰτίων, στὸ πολυσύνθετο τῶν φαινομένων². Μιὰ φυσικὴ στὸν ἀνθρωπὸν αὐταπάτη, μιὰ ἐπιβίωση τοῦ πρωτόγονου ἀνθρωπομορφισμοῦ, ἐκεῖ ὅπου μᾶς ξεφεύγει ὁ μηχανισμὸς τῆς αἰτιολογίας, μᾶς κάνει εὔκολα νὰ μιλοῦμε

θεσὴ τους μὲ τὶς τεχνικὲς τῆς λογικῆς. Λογικά, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ποὺ ἐπιβάλλεται στὶς σχέσεις τῶν συστημάτων μεταξύ τους, τὰ γεγονότα δὲν μποροῦν ν' ἀκολουθήσουν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο ἀλλοιώτικα ἀπ' διαγόνως γίνεται, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἔξελιχθοῦν σὲ μιὰ μοναδικὴ κατεύθυνση. Ἐνῶ στὴν πιθανότητα, τὸ μελλοντικὸ γεγονός ἐπιδέχεται πολλὲς ἐνδεχόμενες περιπτώσεις, ποὺ μπορεῖ νὰ συμβοῦν (P. Vendryès).

1. Σ' αὐτὸν στηρίζονται καὶ οἱ ἀσφαλιστικὲς ἑταιρεῖες, ἃν καὶ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τοὺς ἀνθρώπους, μὲ μοναδικὰ δεδομένα, ποὺ τὰ μαζεύουν σὲ συγχρίσιμες στατιστικές. Δὲν ξέρουν ἀκριβῶς πιὸ ἀτομοθάνατοι στὸ χρόνο. Ἀλλὰ ξέρουν πῶς σὲ δρισμένη ἥλικια τὸ ποσοστὸ τῶν θανάτων είναι τόσο στὰ ἑκατό.

2. Ἐνας παίκτης πρότεινε στὸν Πασκάλ τὸ πρόβλημα ποὺ προκάλεσε τὴ γέννηση τοῦ ὑπολογισμοῦ τῶν πιθανοτήτων. Καὶ στὴν ἐποχὴ μας, ὁ φὸν Νόομαν ἀνάλαβε νὰ βάλει τὸ πόκερ σὲ μαθηματικὲς ἔξισώσεις. Ἐτσι μελέτησε τὴ θεωρία τοῦ παιχνιδιοῦ, ἀνάλυσε τὶς δυνατότητες περιορισμοῦ τοῦ τυχαίου, καὶ τὸν προσλάβανε σύμβουλο στὸ Λευκὸ Οἴκο γιὰ τὰ ζητήματα τῆς ἀτομικῆς ἐνεργείας.

γιὰ τὴν τύχη, σὰν κάτι τὸ πραγματικό, σὰν τὴ θέληση, ἴδιότροπη καὶ πειραχτική, δὲν ξέρω ποιανοῦ δαιμονα. Καλύπτοντας τὴν ἄγνοια μας μ' ἐνα ὄνομα, προσπαθοῦμε νὰ δώσουμε σ' αὐτὸν τὸν ἀρνητικὸ δρό, μιὰν ἀξία θετική. Οἱ πρόοδοι τῆς ἐπιστήμης, δο μᾶς κάνουν νὰ καταλαβαίνουμε καλύτερα τὴ σύνδεση τῶν φαινομένων, τὸ ντετερματισμό, ἔξαφανίζουν τὴν ὅψη τῆς ἀπρόβλεπτης ἴδιοτροπίας. "Ἐτσι, κατὰ κάποιαν ἔννοιαν, ἡ τύχη εἶναι κάτι τὸ καθαρὸ ὑποκειμενικό, τὸ σχετικὸ μὲ μᾶς, μὲ τὴν κατάσταση τῶν γνώσεών μας. "Οσο περισσότερο ξαίρουμε, τόσο περισσότερο προβλέπουμε, σύμφωνα μὲ τὸ ρητὸ τοῦ Αὐγ. Κόντ : 'Η γνώση εἶναι πρόβλεψη.

Ο 'Ερ. Ρίκερτ εἶχε ἄδικο νὰ νομίζει πὼς μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεχωρίσει τὴν ἱστορία ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, μὲ μοναδικὴ βάση τὶς μεθόδους καὶ τοὺς σκοπούς τους. Πρέπει ἀκόμα νὰ έχουμε ὑπ' ὅψη καὶ τὰ ἀντικείμενα ποὺ τὶς ἀπασχολοῦν. Γιατί, ἐκτὸς ἀπ' τὸ βιολογικό, στὸν ἀνθρωπὸ καὶ τὴν δράση του παρουσιάζεται ἔνα ἄλλο στοιχεῖο : ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση καὶ θέληση, ποὺ συχνὰ δὲν ὑπακούει στοὺς νόμους τῆς φύσης. Εἰδικώτερα ἡ ὁρμὴ γιὰ κυριαρχία εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ψυχικῆς ζωῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ἀτομικὴ ψυχολογία τοῦ "Αντλερ. Εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνακαλύψουμε νόμους σ' αὐτὸ τὸ ἀπλωμένο πεδίο, δπου ἀναπτύσσεται ἡ ἀνθρώπινη θέληση ; 'Ο 'Εδ. Μέγερ ἀπαντᾷ ἀρνητικά. Γιατὶ νομίζει πὼς στὴν ἱστορία ὅλα ἔξαρτῶνται ἀπὸ τὴ θέληση καὶ τὴν ἀπόφαση τῶν ἱστορικῶν προσώπων. "Αν ἡ Δυτικὴ 'Ασία ὑποτάχθηκε στὸν Ἑλληνικὸ πολιτισμό, εἶναι γιατὶ ἔτσι τὸ θέλησε ὁ Μ. 'Αλέξανδρος. 'Ο δεύτερος καρχηδονιακὸς πόλεμος ἔγινε ἀπὸ τὴ θέληση τοῦ 'Αννίβα κ.τ.λ. "Οσο προχωρεῖ ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου, τόσο ἐλευθερώνεται ἡ σκέψη του

καὶ τονώνεται ἡ ἐνεργειά του¹. Οἱ κοινωνίες τῶν ζώων δὲν παρουσιάζουν οὔσιαστικές μεταβολές, γιατὶ τὰ ζῶα δὲν ἔχουν σκέψη, ποὺ νὰ συμβουλεύει πάντα τὸν ἐγωισμό, γράφει ὁ Μπεργκσόν, ἐνῶ οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες βρίσκονται σὲ ἀδιάκοπη ἀλλαγὴ γιὰ μιὰ καλύτερη ὄργανωση, ποὺ πάντα ἀναζητοῦν ἀλλὰ δὲν πέτυχαν ἀκόμα. Καὶ τελικά ὁ ἀνθρωπὸς εἶναι τόσο ἐλεύθερος, ὅσο νομίζει πως είναι. "Οπως ὅμως παρατήρησε σαρκαστικὰ ὁ Μπέρναρ Σῶ, οἱ ἔξυπνοι ἀνθρωποι προσαρμόζονται στὸ περιβάλλον. Οἱ τρελοὶ προσπαθοῦν νὰ προσαρμόσουν τὸ περιβάλλον. Γι' αὐτὸ χρωστᾶμε σ' αὐτοὺς ὅλες τὶς προόδους.

'Η ἴστορία τῆς ἀνθρωπότητας δὲν καθορίζεται ὅλοκληρωτικὰ ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς καὶ τοὺς κοινωνικοὺς ὄρους ἢ ἀπὸ τὴν τύχη, ἀλλὰ ἔξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία ἐκλογῆς τοῦ ἀτόμου. Γιατὶ ὁ ἀνθρωπὸς εἶναι ἵκανὸς ν' ἀντισταθεῖ, σὲ μεγάλο βαθμό, στὶς ἔξωτερικὲς δυνάμεις κι ἀκόμα εἶναι δυνατὸ νὰ τὶς χρησιμοποιήσει σὲ ὅφελός του. Καὶ μποροῦμε νὰ ποῦμε πώς ἡ ζωτικότητα μιᾶς κοινωνίας μετριέται ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπινου περιβάλλοντος πάνω στὸ φυσικό, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν προοδευτικὴ πνευματοποίηση τῆς ἀνθρώπινης δράσης. Γι' αὐτὸ κι ὁ Μακιαβέλλης πίστευε πώς οἱ μισὲς ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες πράξεις κατευθύνονται ἀπὸ τὴν τύχη καὶ οἱ ἄλλες μισὲς ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀνθρώπους.

Εἴπαμε πώς, μέσα στὴν ἀδιάκοπη πορεία τῆς

1. 'Ο ἀνθρωπὸς ἔξελίσσεται, ἀλλὰ δὲν φαίνεται πώς γίνεται τὸ ἴδιο καὶ στὰ ζῶα. Στὶς κοινωνίες τῶν ἐντόμων ἡ ζωὴ μοιάζει αὐτόματη, καὶ διευθύνεται ἀπὸ τὸ ἔνστικτό τους. 'Η ζωὴ ἐνὸς μελισσιοῦ ἀνήκει στὴ φυσικὴν ἴστορία, ἐνῶ ἡ ἴστορία εἶναι δημιούργημα τῶν ἀνθρώπων, ποὺ μποροῦν νὰ σκεφτοῦν ἀπὸ πρῶτα γιὰ τὶς ἐνέργειές τους. Γενικά, τὰ ζῶα ἐπαναλαμβάνουν ἀδιάκοπα τὸν κύκλο τῆς ζωῆς, ἐνῶ ὁ ἀνθρωπὸς τὸν τροποποιεῖ, κάνει ἴστορία. Καὶ εἶναι ζῶο ἴστορικὸ μόνο σὰν ὃν προικισμένο μὲ σκέψη, ὅχι σὰν ὃν φυσικό.

ίστορίας, ύπάρχουν όρισμένα σταθερά γνωρίσματα, ὅπως
ἡ διαμόρφωση τῆς γήινης σφαίρας, οἱ κλιματικοὶ ὄροι
κ.τ.λ. Ἀλλὰ μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ ἀνθρώπου ἀκόμα καὶ
αὐτὰ μπορεῖ ν' ἀλλάξουν. Ὁ Ἡρόδοτος εἶπε πώς ἡ Αἴ-
γυπτος εἶναι δῶρο τοῦ Νείλου. Ἀλλ' οἱ Αἰγύπτιοι τὸν
κέρδισαν καὶ τὸν χρησιμοποίησαν μὲ τὴν ἐξυπνάδα καὶ
τὴν ἐπιτηδειότητά τους, μὲ τὴν ἐργασία τοῦ μυαλοῦ
καὶ τῶν χεριῶν τους. Καὶ τὸ ἀντίθετο μπορεῖ νὰ συμ-
βεῖ: τὸ γόνιμο μισοφέγγαρο ποὺ σχηματίζει τὸ δέλτα
τοῦ Τίγρη καὶ τοῦ Εὐφράτη ἀπ' ὅπου, φαίνεται, ξεκί-
νησε ὁ πολιτισμός, σκεπάζεται σήμερα ἀπὸ τέλματα
καὶ τὰ βουνὰ ποὺ τὸ προστατεύουν ἀπ' τὸ Βοριᾶ κι
ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν ἔχασαν πιὰ τὰ δάση τους. Αὐτὸ προ-
έρχεται ἀπὸ τὶς διάφορες ἐπιδρομὲς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν
ἀδράνεια τοῦ Ἰσλαμισμοῦ, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ δόγμα τοῦ
μοιραίου (κισμέτ) ¹. Μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ ἀνθρώπου
μποροῦν ἀκόμα ν' ἀλλάξουν καὶ ὄρισμένοι γεωγραφι-
κοὶ ὄροι, ὅπως ἔγινε μὲ τὸ ἀνοιγμα τῶν διωρύγων τοῦ
Σουέζ καὶ τοῦ Παναμᾶ. Ὁ ἀνθρωπος κατορθώνει
ν' ἀλλάζει ἀκόμα καὶ τὸ κλιματικὸ περιβάλλον, μὲ τὴν
κεντρικὴ θέρμανση καὶ τὸν κλιματισμό.

Οἱ ἀνθρωποι εἶχαν πάντα τὴν τάση ν' ἀποδίδουν
ὅλες τὶς προόδους τῆς ἀνθρωπότητας σὲ μυθικὰ πρό-
σωπα. Ἡ λατρεία τῶν ἥρωών εἰναι παλιὰ ὅσο καὶ ἡ
ἀνθρωπότητα. Τὴν θεωρία αὐτὴ τὴν ἀνέπτυξε ἀργότερα
κι ὁ Καρλάνλ, στὸ βιβλίο του «Οἱ ἥρωες» : «"Οπως τὴ
βλέπω, ἡ παγκόσμια ἴστορία, ἡ ἴστορία τῶν δσων ὁ
ἀνθρωπος ἔκανε σ' αὐτὸν τὸν κόσμο, εἶναι στὸ βάθος
ἡ ἴστορία τῶν Μεγάλων Ἀνθρώπων, ποὺ ἐργάστηκαν
γι' αὐτά. Αὐτοὶ ἦταν οἱ ὁδηγοί, ἦταν τὰ ὑποδείγματα,

1. Ὁ Κ. Σάππερ ύπολόγισε πώς, τὴν ἐποχὴ τοῦ Μωάμεθ, ἡ Τιμολί-
τιδα εἶχε ἔξη ἑκατομμύρια κατοίκους καὶ ἦταν σκεπασμένη ἀπὸ ἀμπέλια,
κήπους καὶ δάση. "Τσερα ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν Ἀράβων νομάδων, οἱ ποτα-
μοὶ τῆς στέρεψαν καὶ ὁ πληθυσμός της περιορίστηκε σὲ 45.000.

οί δημιουργοί τῶν ὅσων πέτυχαν γενικά οἱ μᾶζες τῶν ἀνθρώπων. "Ο, τι βλέπουμε στὸν κόσμο εἶναι κυριολεκτικὰ τὸ ὑλικὸ ἀποτέλεσμα, ἡ πρακτικὴ πραγματοποίηση καὶ ἐνσωμάτωση τῶν σκέψεων ποὺ ἥταν μέσα στοὺς μεγάλους ἀνθρώπους, σταλμένους σ' αὐτὸν τὸν κόσμο. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ σωστά, πὼς ἡ Ἰστορία τοῦ κόσμου εἶναι ἡ βιογραφία τῶν Μεγάλων Ἀνδρῶν". Ἀλλὰ μαζὶ τραβᾶ τὴν προσοχή μας καὶ σὲ πρόσωπα ἔχασμένα ἡ παραμερισμένα. Καὶ ρωτᾶ : «Ποιός ἥταν ὁ μεγαλύτερος νεωτεριστής, ποιά ἥταν ἡ σημαντικότερη προσωπικότητα στὴν Ἰστορία τῆς ἀνθρωπότητας ; Αὐτὸς ποὺ πρῶτος ὅδήγησε στρατιὲς πάνω στὶς "Αλπεις καὶ κέρδισε τὴ μάχη στὶς Κάννες ἢ ὁ ἀνώνυμος χωριάτης ποὺ πρῶτος ἔφτιαξε μιὰ τσάπα ;». Τὴ σημασία τῶν προσώπων στὴν πορεία τῆς Ἰστορίας εἶχε παρατηρήσει κι ὁ Πολύβιος, ὅταν ἔγραψε πὼς ἀπὸ τὴν ποιότητα τῶν ἀρχόντων ἔξαρτᾶται κυρίως ἡ τύχη τῶν ἐθνῶν¹.

'Ο ρόλος τῶν μεγάλων ἀνδρῶν στὴν Ἰστορία, ὅταν ἀρχισε νὰ ἐπισημαίνεται στὸν 18ον αἰώνα, προκάλεσε μεγάλες ἀντιγνωμίες, δπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παρὰ κάτω παραδείγματα. 'Η Ἰστορία τοῦ ιουδαϊκοῦ λαοῦ ἥταν, γιὰ τὸν Χόλμπαχ, ἔργο ἐνὸς μόνου ἀνθρώπου, τοῦ Μωϋσῆ. Αὐτὸς διαμόρφωσε τὴ θρησκεία, τὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ καθεστώς, καθὼς καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν Ἐβραίων. 'Ο Αὔγ. Τιερρὺ ὑποστηρίζει, ἀντίθετα, πὼς τὴν Ἰστο-

1. "Οταν οἱ ἀρχοντες εἶναι λογικοὶ καὶ ἥθικοὶ, ἵκανοι καὶ γενναῖοι, δχι μόνο ὑψώνουν τὴν πολιτεία, ποὺ καταγίνεται σὲ κακοήθειες, καὶ τὸ πεσμένο φρένημα τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ σκορπίζουν πρὸ πάντων στοὺς πολέμους, ἔχθρικοὺς στρατοὺς καὶ πληθυσμοὺς ποὺ νόμιζαν ἀκατανίκητους. 'Ενω ὅταν εἴναι δικοὶ, ἀνεπρόκοποι, ἀκόλαστοι, ἥλιθιοι, φοβητσάρηδες, χυδαῖοι, ἀδιάντροποι, αὐθάδικοι, ἀψεῖς, ματαιόδοξοι, τυφλοὶ, τότε ἀρχίζουν τὰ πιὸ μεγάλα διστυγήματα. 'Αποτυχαίνουν οἱ συλλογικὲς ἐπιχειρήσεις, μαζεύονται μεγάλοι κίνδυνοι, ἀκολουθοῦν προσβολὲς καὶ ντροπές, ἀφανίζεται ὁ πλοῦτος τῆς χώρας, μένουν ἀχρησιμοποίητοι οἱ δυνάμεις ποὺ ὑπάρχουν σὲ κάθε πολίτη καὶ τὸ έθνος καταστρέφεται ἐλεεινά.

ρία τὴν κάνουν οἱ λαϊκὲς μᾶζες. Ἐλλ' ἀπὸ ἀντίδραση στὴν οἰκονομικὴν ἔρμηνεία τῆς ἱστορίας, ὁ ἴδεαλισμὸς τῶν Κὰντ καὶ Φίχτε ξανάρχεται στὶς προσωπικότητες. Ὁ Α.Ι.Π. Ταίνιορ ἔγραψε μάλιστα πὼς ἡ ἱστορία τῆς νεώτερης Εύρωπης μπορεῖ νὰ γραφεῖ μὲ τὰ ὄνόματα τριῶν τιτάνων : τοῦ Ναπολέοντα, τοῦ Μπίσμαρκ καὶ τοῦ Λένιν. Ὁ Τράϊσκε δύμως παρατηρεῖ πὼς ἡ προσπάθεια νὰ χτίσει κανεὶς βωμοὺς στοὺς μεγαλοφυεῖς εἶναι ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος που ἀπειλεῖ τὸν ἱστορικό. Ἐνῶ ὁ Ν.Μπερτιάγεφ ὑποστηρίζει πὼς μόνο οἱ μεγάλες προσωπικότητες, ἡ ἀριστοκρατία τοῦ πνεύματος, μποροῦν νὰ ἔξασφαλίσουν τὴν πρόοδο καὶ τὴν εὐτυχία τοῦ λαοῦ.

Οἱ ἱστορικοὶ ποὺ γράφουν στὶς ἀριστοκρατικὲς ἐποχές, σημειώνει ὁ Ἀλέξης ντὲ Τοκβίλλ, ἔχουν τὴν τάση νὰ ρίχνουν ὅσα συμβαίνουν στὴν ἴδιαίτερη βούληση καὶ στὸ χαρακτήρα ὁρισμένων ἀτόμων, καὶ μαζὶ συνηθίζουν ν' ἀποδίδουν τὶς σημαντικότερες ἐπαναστάσεις σὲ τυχαῖα περιστατικά. Περιγράφουν ἔξυπνα τὶς παραμικρότερες αἰτίες, ἀλλὰ συχνὰ ξεχνοῦν τὶς μεγαλύτερες. Οἱ ἱστορικοὶ πάλι ποὺ ζοῦν σὲ δημοκρατικὲς ἐποχὲς δὲν ἀναγνωρίζουν στὸ ἀτομο καμιὰν ἐπιρροὴ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς μοίρας τοῦ λαοῦ ἀλλά, ἀπὸ τὴν ἄλλην τὴ μεριά, καταλογίζουν ὅλα τὰ μικρὰ περιστατικὰ σὲ σημαντικὲς γενικὲς αἰτίες. Τὰ μεγάλα πρόσωπα, ποὺ προβάλλονται στὸ προσκήνιο, κρατοῦν τὴν προσοχὴ μας, κ' ἐνῶ ὁ ἱστορικὸς εἶναι ἀπασχολημένος μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῶν μυστικῶν ἔκείνων κινήτρων, ποὺ ἐπιτρέπουν στὰ πρόσωπα αὐτὰ νὰ μιλοῦν καὶ νὰ ὑποκρίνονται, ὅλα τ' ἄλλα ξεφεύγουν ἀπὸ τὴ μνήμη του.

Ἡ μελέτη τῆς νοοτροπίας τῶν ἱστορικῶν προσώπων εἶναι ἐνδιαφέρουσα, ἀλλὰ μαζὶ καὶ δύσκολη. Ὅταν ὁ Πλούταρχος γράφει γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Ἐπαμεινώνδα, ποὺ δὲν γνώρισε ποτέ, τοὺς δίνει γιὰ χαρακτηριστικὰ τὰ δικά του τὰ πάθη, τὶς ἀτομικές του προλήψεις. Ἔτσι ἡ μαρτυρία αὐτὴ μᾶς εἶναι χρήσιμη γιὰ

νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὸν συγγραφέα καὶ τὸ περιβάλλον του, ἀλλ' ὅχι τοὺς ἥρωές του. Σήμερα ἡ ψυχανάλυση ἔρχεται βοηθός του καὶ προσπαθεῖ νὰ ξεδιαλύνει τὶς φυσιογνωμίες τῶν ιστορικῶν προσώπων. Κι ὁ Σπένσερ ἔκφράζει τὴν γνώμη πώς, στὴν ἀνοδικὴ κίνηση τῆς ἀνθρωπότητας, τὸ αἰσθημα παίζει πρωταρχικὸ ρόλο, ἐνῶ ἡ ἐπίδραση τῆς διάνοιας εἶναι δευτερότερη καὶ ὄλοτελα ὑποταγμένη. Τὰ δόγματα, γράφει ὁ Ράνκε, δὲν ἀναποδογυρίζουν τὸν κόσμο, ἀλλ' οἱ δυνατὲς προσωπικότητες, ποὺ ἐνσαρκώνουν αὐτὰ τὰ δόγματα. **Πρέπει** ὅμως νὰ παρατηρήσουμε πώς τὰ μεγάλα ίστορικὰ πρόσωπα προβάλλονται σὰν ἔκφραση μιᾶς γενικῆς τάσης ποὺ ὑπάρχει καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτὰ καὶ ἀνήκουν ταυτόχρονα σὲ μιὰν ἡθικὴ τάξη ποὺ ἐνσαρκώνουν. Μόνο ὁ μεγάλος ἀνθρωπὸς μπορεῖ νὰ ἔκφράσει τὴν θέληση τῆς ἐποχῆς του καὶ νὰ ἐκτελέσει τὴν ἐντολή της. "Ο, τι κάνει εἶναι ἡ καρδιὰ καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του. Πραγματοποιεῖ τὴν ἐποχή του, ὅπως εἶπε ὁ Χέγκελ.

'Ο τρόπος δράσης μιᾶς ἔξαιρετικῆς προσωπικότητας γίνεται ἡ μὲ τὴ βίᾳ ἡ μὲ τὴν πειθώ ἡ μ' ἔνα εἶδος ὑπνωτισμοῦ, ποὺ τὴν ἐπιβάλλει στοὺς ἄλλους. Μπορεῖ κανεὶς νὰ μεταχειριστεῖ τὴν κοινωνικὴ ἐνέργεια γιὰ νὰ ἐπιδράσει στὴν κοινωνικὴ σύνθεση. Αὐτὸς γίνεται μὲ τοὺς πολιτικοὺς πού, ἀπὸ τὰ συλλογικὰ αἰσθήματα τοῦ πλήθους ἀντλοῦν κάποιαν ἔξουσία καὶ τὴ μεταχειρίζονται. Ὡς ἔνα βαθμό, γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὶς ἀτομικές τους ιδέες¹. Γιατὶ τὰ ἔκατομμύρια τῶν ἀνώνυμων ἀτόμων,

1. 'Υποστήριξαν πώς ἀν οἱ Σπαρτιάτες περιφρονοῦσαν τὰ πλούτη αὐτὸ δφεύλεται στὸ Λυκοῦργο, ποὺ πῆγε ὁς τὸ βάθος τῆς καρδιᾶς τῶν πολιτῶν καὶ ἔπνιξε τὸ σπέρμα τῆς φιλοχρηματίας. "Αν, ἀργότερα, οἱ Σπαρτιάτες ἀπομακρύνθηκαν ἀπ' τὸ δρόμο ποὺ τοὺς εἶχε χαράξει ὁ σοφὸς νομοθέτης, αὐτὸς ἦταν λάθος τοῦ Λυσάνδρου, ποὺ τοὺς βεβαίωνε πώς «ἄλλοι καὶ ροὶ ἄλλες συνθῆκες ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ αὐτοὺς νέο πνεῦμα καὶ νέα πολιτική». 'ΑΛΛΑ δὲ νομίζουμε πώς οἱ Σπαρτιάτες ἦταν τόσο ἀφιλοχρήματοι, δισο τοὺς παρουσίαζαν. 'Αντίθετα, ἐπειδὴ ἦταν μιὰ ἀπαγορευμένη ἀπόλαυση συγκέντρων

ποὺ ἐνεργοῦν ἵσως ἀσύνειδα, ἀποτελοῦν μιὰ κοινωνικὴ δύναμη. Γιὰ τὴν ἐνεργοποίηση ὅμως τῶν μαζῶν χρειάζεται ἔνα καταλυτικὸν καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ ρόλος τοῦ μεγάλου ἀνθρώπου. Οἱ ἴστορικοὶ ὄνομάζουν ἀντιπροσωπευτικοὺς ἀνθρώπους τοῦ συνόλου τοὺς ἡγέτες, ποὺ ἔκφράζουν, φαινομενικό, τὴν ὅμαδικὴν θέλησην. 'Ο Μισελὲ ὑποστηρίζει πώς «οἱ ἡγέτες δέχτηκαν τὴν παρακίνησην, περισσότερο ἀπ' ὅ.τι τὴν ἔδωσαν, καὶ πώς πρωταγωγούστηκεναι ὁ λαός. Γιὰ νὰ τὸν βρῶ, γιὰ νὰ τὸν τοποθετήσω στὸ ρόλο του, ἀναγκάστηκα νὰ ξαναφέρω στὶς ἀναλογίες τους τὶς φιλόδοξες μαριονέττες, ποὺ ὁ λαὸς τραβᾶ τοὺς σπάγγους τους». Εκεῖνο λοιπὸν ποὺ ἐνδιαφέρει κυρίως τὴν ἴστορία εἶναι ἡ «ὅμαδικὴ συνείδηση».

'Η θέληση εἶναι λοιπὸν ἔνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες τῆς ἴστορίας, καὶ ὅγις ὁ μικρότερος. Εἰδικώτερα στὴν ἐποχή μας, ἡ βουλησιαρχία ἀντικατάστησε τὴν νοησιαρχία, τὴν καρτεσιανὴν ἀντίληψη τῆς σκέψης cogito ergo sum, ἀντικατάστησε ἡ βουλησιαρχικὴ volo ergo sum, θέλω ἢρα ὑπάρχω. Γιατί ἡ ψυχικὴ τάση γιὰ δράση κατευθύνεται ἀπὸ ὅρμες ἀντίθετες στὸ πνεῦμα, ποὺ οἱ ψυχαναλυτὲς θεωροῦν σὰν τὸ μοναδικὸν θεμέλιο, ὅπου ἐπάνω οἰκοδομεῖται ἡ πνευματικὴ ζωή. Γι' αὐτὸν Τόυνυπη δίνει ἔμφαση στὸ στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης θέλησης. Οἱ πολιτισμοὶ δὲν εἶναι δημιουργήματα τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν, ἀλλὰ χειρονομία θέλησης. "Οσο πιὸ

κρυφὰ τὸ γρῆμα καὶ δὲν τὸ ξόδευαν μὲ γενναιοδωρία, ὅπως οἱ Ἀθηναῖοι. "Επειτα ἡ ἐπικράτηση τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας στὴν Ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Κόρινθο, ἥταν φυσικὸν ν' ἀναπτύξει καὶ σ' αὐτοὺς τὴν ἀγάπη τοῦ πλούτου. Τὸ χρυσάφι τοῦ Μεγάλου Βασιλιά ἤλθε καὶ ἔδωσε τὸ τελειωτικὸν χτύπημα στὴν περιφρόνηση τοῦ χρήματος ἀπὸ τοὺς ἀπόγονους τοῦ Λυκούργου, ποὺ ξέχασαν πιὰ τὴν λιτοδίαιτη ζωὴ τῶν προγόνων τους. "Οταν πέθανε ὁ βασιλιάς τῆς Σπάρτης Λυσίμαχος (-281), γνωστὸς γιὰ τὴν τσιγκουνιά του, ἀφῆκε στὸ θησαυροφυλάκιο τῆς Περγάμου, κατάθεση 9.000 ταλάντων, ποσὸ ποὺ δὲν εἶχε ποτὲ κανένας Ἀθηναῖος.

τραχιές είναι οι φυσικές ή άλλες συνθήκες ζωῆς τόσο περισσότερο προκαλοῦν τὸν ἄνθρωπο ν' ἀναπτύξει τὶς ίκανότητές του γιὰ νὰ τὶς ἀντιμετωπίσει. Ὁ ἀγώνας αὐτὸς δημιουργεῖ τὸν πολιτισμό. Φτάνουμε ἔτσι στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ ἀληθινὸς δημιουργὸς τοῦ πολιτισμοῦ είναι πάντα ὁ ἄνθρωπος. Δὲν ὑπάρχει νόμος, δὲν ὑπάρχει ἐπιστημονικὴ θεωρία, δὲν ὑπάρχει φιλοσοφικὸ σύστημα, που νὰ μὴν ἔχει τὴν ἐτικέττα τοῦ ἐφευρέτη της.

‘Η ἀπόφαση ἐνὸς ἀτόμου ἔχει σημασία μόνο στὸ μέτρο ποὺ ἡ ἐπίδρασή του παρασύρει τὴ μεγάλη πλειοψηφία καὶ, σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση, δὲν είναι ἀτομικὴ κρίση, ἀλλὰ γίνεται κρίση τῆς πλειονότητας, σημειώνει ὁ Σέλιγκμαν. Οὐσιαστικὰ δὲν μποροῦμε νὰ μελετήσουμε τὸν ἄνθρωπο παρὰ μόνο στὸ φυσικό του πλαίσιο, στὴν κοινωνία. Ἀλλ’ ἡ ἀλληλοεξάρτηση ἀνθρώπου καὶ κοινωνίας περιορίζει, ἀν δὲν καταργεῖ ὅλότελα, τὴν ἐλευθερία τῆς ἀνθρώπινης θέλησης. **‘Η ψυχικὴ κατάσταση** τῶν ἀτόμων δὲν καθορίζει λοιπὸν τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα καὶ τὸ κοινωνικὸ πνεῦμα, ἀλλ’ ἡ κοινωνία καθορίζει τὴν ψυχολογία καὶ τὶς πράξεις τοῦ ἀτόμου. “Οταν τὶς βλέπουμε «ἀπὸ ἔξω», οἱ ἀνθρώπινες πράξεις φαίνεται νὰ ἐκφράζουν τὴν ἐλεύθερη συνείδηση, ποὺ μόνο ὁ ἄνθρωπος κατέχει. ”Οταν τὶς βλέπουμε «ἀπὸ μέσα» οἱ πράξεις αὐτὲς είναι ὑποταγμένες σὲ ἐσωτερικὲς δυνάμεις, ποὺ ἔξασκοῦν στὸ ἀτομο ἐναν ἔξαναγκασμὸ καὶ είναι γι’ αὐτὸ τὸ ἀντίθετο τῆς ἀληθινῆς ἐλευθερίας.

‘Ο Μᾶρξ ὑποστηρίζει πὼς οἱ ἄνθρωποι κάνουν τὴν ιστορία τους. “Ομως αὐτὸ δὲ γίνεται ἀνάλογα μὲ τὶς ἐπιθυμίες τους, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὶς συνθῆκες ποὺ δέχτηκαν καὶ τὶς μεταδίνουν. **‘Η παράδοση** ὅλων τῶν περασμένων γενιῶν βαραίνει, σὰν ἔνα βουνό, πάνω στὴ σκέψη τῶν ζωντανῶν ἀνθρώπων. Καὶ πραγματικά, ὅταν νοιώθουμε μέσα μας ἀναρίθμητες γενιές, ποὺ πέθαναν ἀπὸ καιρό, ἀλλ’ ἐνεργοῦν πάνω μας χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουμε, τότε ἐμφανίζεται τὸ ἀκατανόητο : ὁ

μυστικισμός. Τέτοιο είναι τὸ ἔθνικιστικὸ πνεῦμα, που φέρνει στὴν ἐποχή μας τοὺς πολέμους. Ἐτσι ἡ συλλογικὴ ψυχολογία ἔρχεται καὶ παίρνει τὴ θέση τῆς ἀτομικῆς ποὺ ὁ Μπερνχάϊμ ἥθελε σὰ βάση μιᾶς σωστῆς ἴστορίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ ψυχολογία τῶν λαῶν ἀλλάζει μὲ τὴν κοινωνικὴν πρόοδο. Ὁ L. Lévy - Brühl ἀπόδειξε πὼς ἡ νοοτροπία τῶν πρωτόγονων είναι πιὸ σύνθετη καὶ παρουσιάζει εἰδικὲς ἀπόψεις, ποὺ δὲν συναντοῦμε σὲ ἄλλες κοινωνίες. Ἡ μελέτη τῶν ἀνθρώπινων ὅμαδων δὲν είναι μόνο ἡ μελέτη τῶν ἀτόμων ποὺ τὶς ἀποτελοῦν. Ἡ συλλογικὴ σκέψη πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ἵδιαίτερα, στὸ εἰδικό της περιεχόμενο. Καὶ δίπλα σ' αὐτὴν τὸ συλλογικὸ ὑποσυνείδητο, ποὺ παραδέχεται ὁ Γιούνγκ.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀτομικοῦ, ἡ λατρεία τοῦ ἀτομικοῦ ἀρχισε μὲ τὴν Ἀναγέννηση, ὅταν ὁ ἀνθρωπος, ποὺ ὡς τότε εἶχε συνείδηση σὰν μέλος μόνο μιᾶς φυλῆς, ἐνὸς λαοῦ, ἐνὸς κόμματος, μιᾶς οἰκογένειας ἢ μιᾶς συντεχνίας, ἔγινε ἔνα πνευματικὸν ὅν, συνειδητοποίησε τὸν ἔαυτό του σὰν τέτοιο (Burckhardt). Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη, ποὺ διακήρυξε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἦταν τὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου. Ἀλλ' οἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων, ποὺ μελετοῦν οἱ ἴστορικοί, δὲν ἦταν ἀπομονωμένες ἀτομικὲς πράξεις, δὲν ἔγιναν στὸ κενό, μὰ βρίσκονται σὲ συνάφεια μὲ μία κοινωνία, ποὺ ἔζησε στὸ παρελθόν. Εἶναι φυσικὸ στὴ σύγχρονη ἐποχή, στὴν ὁργάνωση τῶν μαζῶν σὲ βιομηχανικὲς στρατιές, νὰ φέρνουμε στὴν πρώτη γραμμὴ τὶς κοινωνικὲς ἀπόψεις τῆς ἴστορίας. Γι' αὐτό, ἀντίθετα μὲ τὸν Πλούταρχο καὶ τὸν Καρλάυλ, μερικοὶ ἴστορικοὶ θέλησαν νὰ γράψουν ἴστορία χωρὶς ἴστορικὰ πρόσωπα, ὅπως ὁ Seignobos στὴν «Εἰλικρινῆ ἴστορία τοῦ γαλλικοῦ ἔθνους». Ἐνδιαφέρονται μόνο γιὰ τοὺς λαοὺς καὶ ὅχι γιὰ τοὺς ὄδηγούς τους. Καὶ μᾶς δίνουν πληροφορίες γιὰ τὴν τροφή, τὴν κατοικία καὶ τὴν καθημερινή τους ζωή, σὲ διάφορες ἐποχές, ὅχι ὅμως καὶ γιὰ τὰ ἔργα πολιτισμοῦ

ποὺ μᾶς ἀφῆκαν. Δὲν ξέρω ἂν αὐτὰ τὰ βιβλία εἶναι πιὸ εἰλικρινῆ, ἢ πιὸ ἀληθινὰ ἀπὸ τ' ἄλλα ἴστορικά. "Οταν ὅμως τὰ διαβάζεις, γρήγορα σου πέφτουν ἀπ' τὸ χέρι, μὲ τὴ βαρεμάρα ποὺ προκαλοῦν.

‘Ο πόλεμος δὲν εἶναι πιὰ ἡ τραγωδία τοῦ Περικλῆ, τοῦ Νικία ἢ τοῦ Βρασίδα. Καμιὰ ἀπόφαση δὲν πάρθηκε ἀπὸ ἔνα μόνο πρόσωπο στοὺς πολέμους τοῦ 1914 ἢ τοῦ 1939. ’Αλλὰ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ παραβλέψει τὸ ρόλο τῶν ἴστορικῶν προσώπων, τοῦ Τσῶρτσιλ, τοῦ Στάλιν τοῦ Χίτλερ, ποὺ ἀντικατασταίνουν στὴ σύγχρονη σκηνὴ τοὺς ἥρωες τοῦ Θουκυδίδη. Εἶναι ὅμως ἐπικίνδυνο ν' ἀκολουθήσουμε τὴν ἀποψη τοῦ I. Στιούαρτ Μίλλ, πὼς ὅταν ξέρουμε τοὺς λόγους τῆς δράσης ἐνὸς ἀνθρώπου, τὸν χαρακτήρα του, τὶς διαθέσεις του, μποροῦμε νὰ προβλέψουμε τὴ διαγωγὴ του στὸ μέλλον, μὲ τόση βεβαιότητα, ὅση καὶ σ' ἔνα φυσικὸ φαινόμενο. Καὶ ποιός μπορεῖ νὰ βεβαιώσει πὼς οἱ προοπτικὲς τοῦ ἴστορικοῦ σχηματίζονται σύμφωνα μὲ τὴν πραγματικότητα; Πὼς δὲν ξέχασε πρόσωπα ποὺ εἶχαν στοὺς σύγχρονούς του ἐπίδραση ἀξιοσημείωτη; Πὼς ἔδωσε σ' ἄλλα σημασία μεγαλύτερη ἀπ' τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξαν; Πὼς ἡ ἐπίδραση τῆς ἀνώνυμης μάζας δὲν ἦταν σημαντικότερη ἀπ' ὅ,τι τῆς δίνουν οἱ παλιοὶ ἴστορικοὶ καὶ τὰ ἀρχαιότερα στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε; ’Αλλὰ καὶ κάτι ἄλλο: “Οσοι ἔγραψαν τὴν ἴστορία τῆς Γαλλίας, παρατηρεῖ ὁ Seignobos, μεταχειρίστηκαν κείμενα ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὶς προνομιούχες τάξεις: κληρικούς, νομικούς, στρατιωτικούς, ποὺ λίγο ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὶς κατώτερες μᾶζες τοῦ πληθυσμοῦ καὶ δὲν τὶς ἤξεραν καλὰ ἢ δὲν καταλάβαιναν ἀρκετὰ τὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς τους. Προσωπικὰ συνδεδεμένοι μὲ τὴν Ἐκκλησία, τὴ βασιλεία, τοὺς δυνατοὺς ἄρχοντες, εἶχαν τὴ διάθεση νὰ φουσκώσουν τὴ σημασία τῶν μεγάλων προσώπων καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν ἀποφάσεών τους. ”Ας προσθέσουμε πὼς χάρη στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὁ Μισελὲ μπόρεσε νὰ

ψάξει στὰ ἀρχεῖα γιὰ νὰ βρεῖ τὰ στοιχεῖα μᾶς Ἰστορίας καινῆς καὶ λαϊκῆς.

‘Ο ρόλος τῶν μεγάλων ἀνδρῶν στὴν Ἰστορία, καθὼς καὶ τοῦ ντετερμινισμοῦ ή τῆς τύχης, εἶναι πολὺ συζητήσιμος. Τὰ προβλήματα ποὺ θέτουν δὲν εἶναι φιλοσοφικὰ ἀλλ’ ἐπιστημονικά, γιατὶ δὲν ἀφοροῦν ἀξίες ἀλλὰ γεγονότα. Βέβαια οἱ μεγάλοι ἀνδρες μποροῦν ν’ ἀλλάξουν κάτια στὴν Ἰστορικὴ πορεία, ἀλλ’ ὅχι ὅλα. Οἱ ἀνθρώποι κάνουν τὴν Ἰστορία τους, ἀλλὰ σπάνιοι εἶναι αὐτοὶ ποὺ μποροῦν ν’ ἀλλάξουν τὸ ρεῦμα της. Τὰ Ἰστορικὰ πρόσωπα, γράφει ὁ Χέγκελ, εἶναι αὐτὰ ποὺ θέλησαν νὰ ἔκτελέσουν ὅχι κάτι ποὺ φαντάστηκαν καὶ ὑπόθεσαν, ἀλλὰ κάτι ποὺ εἶναι σωστὸ καὶ χρήσιμο καὶ ποὺ τὸ κατόλαβαν, γιατὶ δέχτηκαν ἐσωτερικὰ τὴν ἀποκάλυψη, αὐτοῦ ποὺ χρειάζεται καὶ ἀνήκει πραγματικὰ στὶς δυνατότητες τοῦ καιροῦ... Γύρω ἀπὸ τὴν σημαία τους μαζεύονται κι ἄλλοι, γιατὶ ἐκφράζουν τὶς πιὸ βαθειές τάσεις τῆς ἐποχῆς». Γι’ αὐτὸ δύνομάζει τὸν Ναπολέοντα «ψυχὴ τοῦ κόσμου». Μέσα σὲ δρισμένες περιστάσεις, μιὰ ὁμάδα ἀνθρώπων ἀποκτᾶ καινούρια γνωρίσματα, διαφορετικὰ ἀπ’ ὅσα χαρακτηρίζουν τὰ ἀτομα ποὺ τὴν ἀποτελοῦν. ‘Εξαφανίζεται ἡ ἐνσυνείδητη προσωπικότητα καὶ οἱ σκέψεις ἢ οἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἀκολουθοῦν τὸν ἴδιο δρόμο. “Ετσι σχηματίζονται, κατὰ τὸν Γ. Βούντ, οἱ «βουλητικὲς ἐνότητες». “Ετσι διαμορφώνεται ἡ ὁμαδικὴ ψυχή, ποὺ ἔχει χαρακτῆρα παροδικό, ἀλλὰ καθαρὰ προσδιορισμένο. Γίνεται ἡ συμπύκνωση τῶν παθῶν καὶ οἱ ἐνέργειες τῶν ἀτόμων δὲν πηγάζουν ἀπὸ τὴν λογικὴ σκέψη, ἀλλ’ ἀπὸ τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς διαθέσεις τῆς στιγμῆς. “Ετσι διαμορφώνεται ἡ κοινὴ γνώμη. Καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ θυμίσουμε τὴν γνώμη ποὺ ἐκφράζει ὁ ‘Ηρόδοτος, πῶς «εἶναι πιὸ εὔκολο νὰ ξεγελάσει κανεὶς πολλοὺς μαζί, παρὰ ἐναν ἀνθρωπο» καὶ εἶναι σύμφωνη μὲ τὴ θεωρία τῆς ψυχολογίας τῶν μαζῶν, ποὺ ἀναπτύχθηκε τὴν ἐποχή μας. “Ετσι οἱ λαοί,